

DE ZEEPACCIJNS IN DE NEGENTIENDE EEUW

Van nieuwe technologie en oude wetten¹

Dutch excise on soap in the nineteenth century. Of new technology and old laws

In the Netherlands, during the nineteenth century, an excise on soap was charged and would not be repealed until 1893. The main product of the Dutch soap industry was soft soap. The excise law, based on technological concepts dating from the beginning of the nineteenth century, contained many irksome regulations impeding developments in the branch. The regulations were comparable both in structure and impact with those for sugar, flour and beer excises. The soap factories remained small-scaled, with an average capacity of only 245 tons in 1892. Development of new products lagged and exports were insignificant. After 1860, the availability of oleic acid enabled customers to make soap at home. The excise law would gradually be impossible to enforce. This practice took tens of percents off the market. After 1893, the branch would start flourishing again. By 1920 the average plant would produce over 1200 tons, and exports started to increase.

Ingrijpende accijns wetten

Gedurende de negentiende eeuw werd in Nederland op veel artikelen een verbruiksbelasting – een accijns – geheven; op wijn, gedestilleerd, bier, azijn, zout, zeep, suiker, turf, steenkool, varkens-, schapen-, en rundvlees (het ‘geslacht’) en op tarwe- en rogge- en ander broodmeel (het ‘gemaal’). De heffing van deze accijnzen had de zuiver fiscale bedoeling geld voor de schatkist te leveren zonder handel en nijverheid te verstoren (zie tabel 1). Maar deze verstoring was vaak wel aanwezig en bleek soms dominant. Dit is in recente studies onderzocht voor de meel-, suiker- en bieraccijnzen. Bij deze drie producten, alle procesmatig bereide voedingsmiddelen, bleken de belastingwetten op zeker moment in te grijpen – meestal remmend, maar ook éénmaal stimule-

1. Ik dank prof. dr. Ernst Homburg, die mijn aandacht op het onderwerp vestigde, voor zijn stimulerend kritisch commentaar en zijn vele suggesties bij eerdere versies van deze tekst.

rend – in de belangen van de ondernemers omdat de wet nu eenmaal geen rekening hield met technologische ontwikkelingen.

Dit doet de vraag rijzen naar de ervaringen met de accijns op zeep, het enige product van chemische nijverheid waarvan de consumptie belast was. De chemische industrie laat zich juist kenmerken door een zekere flexibiliteit in grondstoffen en werkwijzen om tot een bepaald product te komen dat – soms in sterk gewijzigde samenstelling – toch dezelfde functie levert. Daar had de negentiende-eeuwse wetgever die alleen maar vertrouwd was met de ambachtelijke nijverheid aan het begin van zijn eeuw de wet niet voor kunnen inrichten. Dit artikel onderzoekt de geschiedenis van de zeepaccijns vanuit een technologische invalshoek en vergelijkt die met overeenkomstige gebeurtenissen bij de meel-², suiker-³ en bieraccijnzen.⁴

TABEL 1 *Opbrengsten van rijksaccijnzen (miljoen gulden)*

Accijns	1807	1834	1850	1890
Gedestilleerd	2,9	3,3	4,7	24,2
Suiker	-	0,2	0,9	8,0
Zout	1,3	1,2	2,1	3,9
Geslacht	1,8	1,2	2,4	3,0
Zeep	0,8	0,8	1,3	2,0
Wijn	1,2	0,9	1,2	1,8
Bier en azijn	-	0,3	0,5	1,1
Gemaal	4,6	2,8	4,5	-
Steenkool	-	0,2	1,0	-
Turf	1,9	0,5	1,5	-
Totaal	14,5	11,4	20,1	44,0

Bron: J.M. Gogel (ed.), *Memoriën en correspondentiën betreffende den staat van 's Rijks geldmiddelen in den jare 1820 door I.J.A. Gogel (Amsterdam 1844)*, 511. *Staatkundig en Staathuishoudkundig jaarboekje 1853*, 310; J.W.B. van Overhagen, P. de Wolff, 'De financiën van de Nederlandse rijksoverheid in de periode 1850-1914', in: *Economisch Historisch Jaarboek deel 32, 1967-1968 (Den Haag 1969)* 233.

2. W. Lintsen en M.S.C. Bakker, 'Meel', in: H.W. Lintsen, c.s. (eds.), *Geschiedenis van de Techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890* (verder *TiN 19*) 1 (Zutphen 1992) 88-89; J.L. van Zanden, 'De introductie van stoom in de Amsterdamse meelfabricage 1828-1855; over de rol van marktstructuren, ondernemersgedrag en de overheid', in: *Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek 8* (1991) 63-80; J.L. van Zanden en A. van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam 2000) 178-185.

3. C.M. Kooi, 'De wet op de suikeraccijns in de praktijk. De ontwikkeling van de Nederlandse (biet)suikerindustrie opnieuw bezien, 1820-1860', in: *NEHA-jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis 64* (2001) 124-153; M.S.C. Bakker, 'Suiker', in: *TiN 19* 1 216-217.

4. H. Schippers, 'Bier', in: *TiN 19* 1 171-192.

Meel

De accijnswet van 1833 regelde het maalbedrijf in ieder detail. Het graan uit een zak en het meel ervan mocht niet vermengd raken met het graan en meel uit een andere zak, en iedere zak moest door de molenaar apart worden geadministreerd – in duplo. Dit maakte schaalvergroting en het werken voor grotere klanten onmogelijk. Meel mocht niet voor een tweede maal gemalen worden, sinds vele jaren in andere landen een normale procedure om fijner meel te maken, productverbetering was daarmee uitgesloten. De molenaars accepteerden al deze beperkingen in het maalproces wel, maar ze vonden de spiedende ambtenaren hinderlijk, en ook dat ze voor alles formulieren moesten invullen, terwijl ze vaak niet konden schrijven. Een wetsvoorstel om een ondernemer, die een grote en moderne meelfabriek wilde stichten, ontheffing te geven werd in 1854 goedgekeurd omdat deze ondernemer uitdrukkelijk alleen voor de export mocht malen, en dus niet accijnsplichtig was. Hij verstoorde het accijnssysteem niet. Een jaar later werd tot de afschaffing van de accijns besloten. Dit was een doorbraak die de toepassing van nieuwe manieren van meelen broodfabricage mogelijk maakte. Veel nieuwe fabrieken werden opgericht in de jaren vijftig en zestig. Omstreeks 1880 leverden deze moderne fabrieken ongeveer twintig procent van het meel, de traditionele techniek kon zich nog lang handhaven.

Suiker

Toen in 1819 de suikeraccijns werd ingevoerd consumeerde Nederland uitsluitend rietsuiker, die uit de tropen werd aangevoerd en hier geraffineerd. De in-ning van de accijns vond plaats bij de import van de ruwe suiker. Bij export van geraffineerde suiker werd de betaalde accijns gerestitueerd, zoals dat bij export van alle accijnsgoederen (zoals meel) het geval was (en is). De verhouding van deze twee tarieven, de accijns en de restitutie, hadden gelijk moeten zijn aan het raffinagerendement, dat in werkelijkheid veel hoger was en door toepassing van stoom nog verder opgevoerd kon worden. Hierdoor maakten de raffinadeurs veel 'overponden', waarvoor de binnenlandse consument hen wel accijns betaalde, maar die de raffinadeur niet meer afdroeg, hij had al aan zijn verplichtingen voldaan. De raffinagenijverheid maakte zo kolossale 'accijnswinsten' en investeerde in grote nieuwe raffinaderijen. Naast deze stimulerende werking was er ook een remmende op de technologische ontwikkeling. De raffinadeurs overvoerden de binnenlandse markt met hun overponden, waardoor de binnenlandse prijs laag was en niet interessant voor bietsuiker. Minister Van Bosse maakte aan deze riantie situatie in 1855 een eind. De binnenlandse prijs steeg en zeer kort daarna werden de eerste plannen voor een bietsuikerfabriek gemaakt die – decennia later dan in de omringende landen – in 1858 in bedrijf kwam en binnen vijftien jaar door tweeëndertig anderen gevolgd werd.

Bier

Traditioneel paste de Nederlandse brouwer ‘bovengisting’ toe waarbij in open bakken de alcoholvorming in enkele dagen bij kamertemperatuur verliep en de gist op het gevormde bier dreef. In Duitsland was een andere methode tot ontwikkeling gekomen, de ‘ondergisting’ – door de andere procescondities zakte de gist naar de bodem – die bij lagere temperaturen verliep, gekoeld moest worden en langer duurde. Het proces was duurder, maar het bier was beter, mooi helder en langer houdbaar. Onder de Nederlandse accijnswet zou het maken van dit type bier nogal duur uitvallen. De accijnswet van 1816 nam als maat voor de heffing het volume van de werkkuip waarin het beslag gemaakt werd. Daarom omgaf de wet het vullen van de kuip met tal van administratieve regels en voorschriften om het voor de ambtenaren controleerbaar te houden en fraude te voorkomen. De werkwijze voor Beiers bier kon wel toegepast worden maar leidde tot een vijftig procent hogere aanslag. Op verzoek van de eigenaars van de in aanbouw zijnde n.v. Nederlandsche Beijersch Bierbrouwerij in Amsterdam stelde de Minister van Financiën in 1867 een wijziging aan de Kamer voor, zodat de brouwer kon kiezen voor een heffing op basis van het volume van de kuip of op basis van de hoeveelheid gebruikte mout. De Kamer aanvaardde het voorstel en de fabriek, de eerste moderne brouwerij in Nederland, ging nog datzelfde jaar in bedrijf. De consumptie van het ondergegiste bier – ‘herenbier’ – groeide, maar het bovengegiste bier – ‘werkmansbier’ – hield het nog lang vol, pas na 1910 daalde de betekenis ervan.

De administratieve praktijken rondom de uitvoering van de accijnswetten, staan helemaal haaks op het beeld van het liberale *laissez faire* van de negentiende eeuw. Maar het *laissez faire* van de negentiende eeuw was meer een leus van vrijhandelaren dan een nauwkeurige weergave van de situatie. De liberale politiek was niet alleen bezig met het opruimen van hindernissen, ze stimuleerde ook de welvaart met haar directe invloed op grote werken van infrastructuur. Het *laissez faire* is daarom een onjuiste typering van deze periode waarin de liberalen zich bezig hielden met een zorgvuldig herstel van vrijheden.⁵ Deze zorgvuldigheid ging wel gepaard met een tekort aan effectiviteit. De hier besproken wetten staan inderdaad erg ver van de liberale gedachte. De accijnswetten waren geschreven vóór 1840 en hadden sterke mercantilistische trekken. Het is verrassend dat zulke bepalingen als die van de zeepaccijns het tot 1893 wisten uit te houden.

5. *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (Utrecht 1955) x 271-273.

De Nederlandse zeepnijverheid in de negentiende eeuw

De ontwikkelingen in de zeepindustrie in de negentiende eeuw zijn tot nog toe nauwelijks onderzocht.⁶ De vroeg negentiende-eeuwse Nederlandse zeepnijverheid stond in een lange ambachtelijke traditie die dateerde uit de zestiende eeuw. Eeuwenlang maakte men traditioneel zachte 'groene' zeep uit potas, kalk, raap-, lijn- en hennepolie of dierlijk vet. De opkomst van de stearinekaarsenindustrie had veel invloed op de zeepindustrie omdat een bijproduct ervan, oliezuur, na 1860 in grote hoeveelheden op de markt kwam.⁷ Het was een goede en relatief goedkope grondstof voor zeep.⁸

In een context van technologische veranderingen en nieuwe grondstoffen moesten de meestal kleine Nederlandse zeepzieders zich zien te handhaven. De productie van zeep vond door heel het land plaats. Deze spreiding was tijdens de Republiek al tot stand gekomen door vele provinciale en stedelijke regelingen die importen uit andere steden en gewesten bemoeilijkten of gewoon verboden door aan lokale zeepzieders exclusiviteit te verlenen.⁹ Veel zeepfabrieken hadden daardoor een locale of regionale verzorgingsfunctie waar ze

6. R.T. Griffiths, *Industrial retardation in the Netherlands 1830-1850* (Den Haag 1977); J.A. de Jonge, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914* (Epe 1968); J.L. Mokyr, *Industrialization in the Low Countries* (New Haven 1976); Th. van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam. De maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad, van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876* (Amsterdam 1975); J.L. van Zanden, *De industrialisatie in Amsterdam 1825-1914* (Bergen 1987); M. Jansen, *De industriële ontwikkeling in Nederland 1800-1850* (Amsterdam 1999), zag over het hoofd dat een pond voor 1820 circa 500 g. was en 1000 g. na 1820, wat leidde tot een onjuiste interpretatie van de accijnstarieven in de jaren vóór 1820. Hij berekende hierdoor de zeepproductie vóór 1820 een factor twee te hoog, en derhalve de groei van de productie en van de toegevoegde waarde van de zeepnijverheid over de onderzochte periode te laag. Jansen berekende overigens een toegevoegde waarde van zeep uit gegevens van de meekrapindustrie via een reeks formele veronderstellingen. Zijn uitkomst heeft daarom geen relatie met de praktijk van de zeepzieding en is een factor vier lager dan de toegevoegde waarde van vijftien gulden per ton zachte zeep die De Lange in zijn zeepfabriek 'De Ankers' in Alkmaar gemiddeld over de jaren 1840-1880 realiseerde. (Bron: Regionaal Archief van het samenwerkingsverband Noord-Kennemerland te Alkmaar, Zeepfabriek 'De Ankers' (verder 'De Ankers') te Alkmaar' 1836-1937, inv. nr. 127.

7. E.A.M. Berkers en E. Homburg, 'Stearinekaarsen', in: *TiN* 19 IV 243-253.

8. Th. H. Norton, *Die chemische Industrie in Belgien, Holland, Norwegen und Schweden* (Braunschweig 1914) 61.

9. P.H. Engels, *De belastingen en de geldmiddelen van den aanvang der republiek tot op heden* (Rotterdam 1862) 74. Andere voorbeelden in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt, 's Hertogenbosch in de Bataafse en Franse Tijd, 1794-1814 (Nijmegen 1955) 287-288; J. Goldberg, 'Journael der reize van den agent van nationale oeconomie der Bataafse Republiek (Ao 1800)', in: *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en statistiek* (Zwolle), door B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis, 18 (1859) 332; *Viruly's technisch maandblad voor de waschindustrie* 7 (1941) 1602. Gemeente-archief Amsterdam, archief zeepziederscollege, inleiding.

weinig concurrentie bij ondervonden en die ze tot tegen het eind van de eeuw behielden.

TABEL 2 *De gemiddelde grootte van de Nederlandse zeepfabrieken*

jaar	aantal fabrieken van			productie per fabriek (ton per jaar)	
	zachte zeep	toiletzeep	totaal aantal	zachte zeep	toiletzeep
1807	60	1	60	129	
1845	67	14	81	180	
1878	64	20	73	256	39
1892	79	29	99	245	
1920	40	31	65	1380	210

Bron: Gogel, Memoriën, 505. Statistiek van het Koninkrijk der Nederlanden. Bescheiden betreffende de geldmiddelen. 1861-1904 i 223; iv 415, 416; v 2e ged. 32, 33; xvii 2e ged. 128, 134. D.G.M. de Vries, Verzameling van ministeriële bepalingen, distributieregelingen, fabricage voorschriften, maximumprijzen, adreslijsten, enz. enz. (Den Haag 1918) passim. Ullmann's Encyclopädie der technischen Chemie, 2. Aufl. (Berlin 1932) 1x 395.

De Nederlandse zeepnijverheid bleef lange tijd kleinschalig. In tabel 2 is de ontwikkeling van het aantal zeepfabrieken in Nederland gegeven en hun gemiddelde productie. Sommige zeepfabrieken maakten zowel zachte zeep als toiletzeep, waardoor het totale aantal ziederijen kleiner is dan de som der twee typen fabrieken. Zachte zeep bleef in Nederland de hele negentiende eeuw het hoofdproduct. In 1878 bestond de binnenlandse zeepconsumptie nog voor ruim vijftien procent uit zachte zeep. De grootte van de ziederijen van zachte zeep nam in de loop van de negentiende eeuw wel toe, maar het bleven veelal kleine, soms zeer kleine bedrijfjes. T.P. Viruly in Gouda was veruit de grootste producent van zachte zeep. In 1878 maakte hij 2750 ton, geen enkele andere fabriek kwam boven de duizend ton. De kleinsten bleven zelfs onder de twintig ton per jaar.

Het maken van toiletzeep is ingewikkelder dan het maken van zachte zeep omdat het meer kennis van de zeepzieder vraagt en ook een grotere investering. Een belangrijk verschil was vooral dat men toiletzeep een identiteit kon geven door in het zeepblokje een naam te stempelen. Met toepassing van geuren en kleurstoffen, een fraaie gladde afwerking en een mooie verpakking kon het tot een luxe product gemaakt worden, met de daarbij behorende interessante marge. Deze ontwikkeling van eenvoudig naar luxe product vond plaats in de tweede helft van de negentiende eeuw. Toiletzeepen werden in een ruimere omgeving verkocht dan de eigen regio, wat samengehangen zal hebben met de hogere marge en het geringe verbruik. W.H. van der Heijden, zeepzieder te Nijmegen, verkocht zijn toiletzeep in 1853 al door het gehele land.¹⁰

10. Gemeentearchief Nijmegen, Archief zeepfabriek Dobbelman 1807-1998 (verder Dobbelman), inv. nr. 1335. Logboek van Van der Heijden.

De fabricage van toiletzeppen was nog aanmerkelijk kleinschaliger dan die van zachte zeep. In 1878 maakte de grootste producent, Sanders in Leiden, 225 ton en de vijf kleinsten ieder maar één ton. Een vergelijking met buitenlandse bedrijven maakt de Nederlandse kleinschaligheid nog duidelijker. In Frankrijk en Engeland waren rond 1830 al fabrieken met een capaciteit van 3000 ton, en Lever maakte in 1895 in één fabriek 40.000 ton Sunlightzeep.¹¹ De situatie in Duitsland lag tussen deze uitersten in. Rond 1910 waren daar nog vele honderden kleine en zeer kleine bedrijfjes, maar er waren toen ook al vijf fabrieken die meer dan 10.000 ton zeep per jaar maakten.¹² Deze grote buitenlandse bedrijven maakten harde zeppen en hadden vaak een sterke exportpositie. Export van zachte zeep, het Nederlandse hoofdproduct, was niet mogelijk naar tropische gebieden en de landen rond de Middellandse Zee omdat zachte zeep bij hogere temperaturen en vochtigheden vervloeit. De Nederlandse export van zeep was dan ook gering, hij bedroeg aan het eind van de negentiende eeuw enkele honderden tonnen toiletzeep per jaar, voor een belangrijk deel naar het huidige Indonesië.

De geschiedenis van de zeepaccijnswet

De totstandkoming van de Bataafse Republiek maakte de invoering van een nationaal stelsel van belastingen nodig ter vervanging van de zeven afzonderlijke provinciale stelsels. I.J.A. Gogel, de agent van financiën, ontwierp dit stelsel waarvan accijnzen een belangrijk onderdeel vormden, en dat belang zouden ze de hele negentiende eeuw in de belastingheffing behouden. Naast accijnzen op turf, wijn, gedestilleerd, zout, geslacht en gemaal, voerde Gogel ook een accijns op zeep in.¹³ Met deze zeepaccijns greep Gogel terug op een eeuwenoud middel, wellicht enigszins uit gemakzucht omdat weinig weerstand tegen deze vertrouwde heffing te verwachten was. Het tarief bedroeg tien cent per kilogram zeep en omdat alle volgende wetten dit tarief overnamen bleef het tot 1893 onveranderd. Het tarief voor zachte zeep en toiletzeep was gelijk, hoewel men zich – zeker later – bewust was dat het zeepgehalte van harde zeep ongeveer een factor twee hoger was.

11. *Tijdschrift ter Bevordering van Nijverheid (verder TBN)* 7 (1843) 191-203; A.E. Musson, *Enterprise in soap and chemicals, Joseph Crossfield & Sons, Limited, 1815 – 1965* (Manchester 1965) 32; A.P. Oele, 'Het oude fabricageproces van Sunlight-zeep', in: *Erfgoed van industrie en techniek* (1998) 113.

12. *Ullmann's Enzyklopädie der technischen Chemie*, 1. Aufl. (Berlin 1922) x 386.

13. Ordonnanties van 18-12-1805 en van 24-12-1805. Enkele jaren later vaardigde Lodewijk Napoleon om fraude tegen te gaan zeer gedetailleerde aanvullende voorschriften uit: *Publicatie* van 12 januari 1807. Wet van 21 december 1808. Afzonderlijke reglementen voor zeepzieders, winkeliers, schippers en particulieren, alle van 26 februari 1809.

Kort na de herwinning van de onafhankelijkheid in het najaar van 1813, voerde de Soeverein Vorst een provisioneel belastingsysteem in. Daarin werd voor de meeste belastingen teruggekeerd naar het stelsel van Gogel, waar ook de zeepaccijns deel van was.¹⁴ De totstandkoming in 1815 van het Verenigd Koninkrijk vereiste een nieuwe fiscale wetgeving. In een overgangperiode werd tot 1818 een zeepaccijns geheven, waar de Belgen zeer tegen gekant waren.¹⁵ De opbrengst van de zeepaccijns was in België ver beneden de verwachting gebleven, door smokkel vanuit Frankrijk maar waarschijnlijk ook door een onvoldoend effectieve ambtelijke controle van de zeepzieders.¹⁶ Het nieuwe belastingstelsel van 1822 steunde nog steeds sterk op Gogels stelsel van 1805, maar het kende geen accijns op zeep. Ook Gogel vond het verkieslijker haar niet opnieuw in te voeren 'na al wat er mee voorgevallen was', daarmee duidend op de moeizame inning.¹⁷

Tien jaar later voerde Willem I de zeepaccijns opnieuw in toen zijn politiek tegenover België veel geld vroeg. De wet van 1832 was geheel gebaseerd op de oude regelingen uit 1805. Hij werd aangenomen met 33 stemmen voor en elf tegen.¹⁸ Jaren later nog betitelden kamerleden deze wet regelmatig als 'oorlogswet'. In 1844 wilde de regering de regelingen van de wet verder aanscherpen.¹⁹ De Kamer was nu kritischer dan in 1832 en nam het wetsvoorstel met de kleinst mogelijke meerderheid aan: 26 stemmen voor en 25 tegen. De tegenstemmers benadrukten de onredelijkheid van de wet en vroegen ruimte voor technische ontwikkelingen in de zeepfabricage. Voorstanders hadden daar geen oog voor, zij zagen de chemische industrie nog als een ambacht: 'De capaciteit van de ketel is bekend; wat hij honderdmaal heeft uitgeleverd, moet hij weder uitleveren' vond J.M. de Kempenaer.²⁰ De protesten van zeepfabrikanten dat hun vrijheid van handelen te veel werd ingeperkt door de voorstellen, hadden bij de behandeling slechts op één punt succes. Het voorstel bevatte een artikel dat het vel, dat zich in de zeepketel op de afkoelende zachte zeep vormde, voor de vating niet gebroken mocht worden op straffe van 100 gulden boete. Dit verbod zou het de fabrikanten onmogelijk maken toevoegingen als kleurstoffen, verdikkingsmiddelen of vulmiddelen door hun zeep te roeren. Uit deze aanvankelijk voorgestelde bepaling blijkt hoe ver de administratie van de accijnzen wilde gaan in het opleggen van beperkingen aan zeepzieders om

14. Souverein Besluit van 23-12-1813 Stbl. 17.

15. Chr.H. Stokman-Prins, 'Belastingwetgeving 1813-1823; via overgangswetgeving naar een nieuw stelsel van belastingen', *Gielebundel* (Deventer 1990) 648, 649.

16. *Handelingen der Staten Generaal* 1818-1819, 118.

17. J.M. Gogel (ed.), *Memoriën en correspondentiën betreffende den staat van 's Rijks geldmiddelen in den jare 1820 door I.J.A. Gogel* (Amsterdam 1844) 157.

18. Wet 4-5-1832, *Staatsblad* nr. 13, ingaande 15-5-1832.

19. Wet 14-12-1844, *Staatsblad* nr. 65.

20. *Handelingen*, (1844-1845) 162.

de controleerbaarheid te vergroten. Op aandrang van de Kamer werd dit artikel teruggenomen.

De zeepzieders ondervonden in de loop van de negentiende eeuw in toenemende mate hinder van de wet, waarvan de bepalingen afgeleid waren van de zeepziederspraktijk van voor 1805. Sindsdien waren er vele ontwikkelingen; er waren nieuwe grondstoffen gekomen, die andere werkwijzen mogelijk maakten en andere producten gaven. Steeds meer kamerleden raakten er van overtuigd dat de accijns voor de ontwikkeling van de zeepnijverheid een hinderpaal was geworden. De wenselijkheid van de afschaffing was in de tweede helft van de negentiende eeuw geen punt van discussie meer.

In 1892 ten slotte zag minister N.G. Pierson zijn voorstel voor een belasting op inkomen uit vermogen aangenomen. Onderdeel van dat pakket was de afschaffing van de accijns op zeep en verlaging van de accijns op zout.²¹ De memorie van toelichting noemde als redenen dat zeep een eerste levensbehoefte was, waarvan het gebruik in het belang van de algemene gezondheid zoveel mogelijk diende vergemakkelijkt te worden. De bepalingen van de wetten van 1832 en 1844 waren achterhaald door de technologische ontwikkelingen die het de fabrikant onmogelijk maakten zich overeenkomstig die wetten te gedragen. Het enige middel om deze bezwaren weg te nemen was deze belasting, die buiten Nederland nergens meer geheven werd, af te schaffen.²² Het onderdeel van de beëindiging van de zeepaccijns kreeg bij de behandeling van de belastinghervorming minimale aandacht, en werd in de Tweede Kamer zonder hoofdelijke stemming aangenomen. Er vond alleen een klein debatje plaats over de voorgestelde datum van invoering, 1 mei 1893. Het lid Veegens meende dat dit, zo vlak voor de grote schoonmaak, een moeilijke datum was voor de fabrikanten, de handel en de huisvrouwen. Het lid F.Th.J.H. Dobbeltmann, de bekende zeepzieder uit Nijmegen, kwam minister Pierson te hulp. Hij vond die datum juist heel geschikt gekozen, en het bezwaar van de schoonmaak 'wat al te klein' om daarop acht te slaan, en niemand in de Kamer kon het beter beoordelen dan hij.

Waarom had het zo lang geduurd voor de beslissing viel deze accijnswet die men inmiddels bijna als absurd beoordeelde, af te schaffen? Tussen 1865 en 1893 werd geen enkele accijns afgeschaft. Afschaffing van vlees-, zout-, zeep-, azijn- en suikeraccijns werd allemaal bediscussieerd, maar niets werd besloten. Dit is de belangrijkste reden waarom de zeepaccijns zo'n lang leven had. De regering en het parlement kenden en erkenden de problemen die de zeepaccijns veroorzaakte, maar zagen de oplossing ervan niet als urgent. Ook speelde een rol dat slechts weinig mensen hinder van de zeepaccijns ondervonden. Het belang van een 'betrekkelijk gering aantal industriëlen' woog niet zwaar

21. Wet 27-9-1892 *Staatsblad* nr. 227, ingaande 1-5-1893.

22. *Handelingen* (1891-1892) Bijlagen 127.3.

genoeg om een belastingopbrengst van bijna twee miljoen vaarwel te zeggen.²³ Volgens kamerleden gaf de zeepaccijns weinig aanleiding tot klachten van het publiek. Ze werd voor een goed deel opgebracht door de hogere klasse, ‘in een groot huis is meer zeep nodig dan in een bekrompen arbeiderswoning’, en de minvermogenden ontdoken de wet door goedkope alternatieven te gebruiken. In de jaren zeventig werden de financiële middelen krappere, afschaffing van een belasting zonder ‘equivalent’ was toen niet meer denkbaar. In de jaren tachtig leefde de wens om tot afschaffing van de accijnzen te komen eigenlijk niet meer.²⁴ Na de wijziging in de samenstelling van de Kamer door de uitbreiding van het kiesrecht in 1886 lagen de kansen voor vernieuwend beleid beter, er was een keerpunt bereikt waarna vele belangrijke wetten tot stand kwamen, waaronder de nieuwe belastingwetten van Pierson.²⁵ Dit nieuwe middel gaf ten slotte de ruimte verouderde wetgeving op te ruimen.

De hinderlijkste bepalingen van de zeepaccijnswet

Om duidelijk te maken hoe hinderlijk de accijnswet was voor de zeepzieders bespreken we een aantal artikelen nader.²⁶ De beslissing accijns te heffen op het gebruik van zeep betekende dat de overheid nauwkeurig moest weten hoeveel zeep er in het land gebruikt werd. Het was niet praktisch de honderdduizenden gebruikers te controleren, het leek wel doenlijk om enkele tientallen – circa zeventig – producenten te controleren, de accijns werd geheven ‘bij de oorsprong’ zoals men dat noemde. Dat uitgangspunt koos Appellius in 1816 en de latere wetten volgden daarin.²⁷ Dit vereenvoudigde de inning, maar maakte een dure en hinderlijke controle op het vervoer van zeep nodig en eiste het meegeven van geleidebiljetten. Ieder die zeep wilde zieden moest zich aanmelden bij de administratie der accijnzen en de inrichting van zijn fabriek moest voldoen aan tamelijk strikte eisen, maar dat waren bepalingen die, eenmaal

23. *Handelingen* (1873-1874) Bijlagen 121.7; *Ibidem* (1877-1887) Bijlagen 18.3; *Ibidem* (1891-1892) Bijlagen 127.9.

24. H.J. van der Heim, ‘Finantieel staatsbeleid en belastinghervorming’, in: *De Gids* 1882 11, 40.

25. G.M. Boissevain, *De jongste belastinghervorming in Nederland in verband met de geschiedenis van 's rijks financiën sedert de grondwetsherziening van van 1848* (Amsterdam 1894) 3; De Vrankrijker, *Belastingen in Nederland*, 13; A.J.C. de Vrankrijker, *Geschiedenis van de belastingen* (Bussum 1969) 69-77; W. Fritschy en R.H. van der Voort, ‘From fragmentation to unification: public finance, 1700-1914’, in: M. 't Hart, J. Jonker, en J.L. van Zanden (eds.), *A financial history of the Netherlands* (Cambridge 1997) 90; R.H. van der Voort, *Overheidsbeleid en overheidsfinanciën in Nederland 1850-1913* (Amsterdam 1994) 118-124.

26. C. van Dillen en C. Middelkoop, *Volledig samenstel der wettelijke verordeningen nopens den accijns op de zeep, bijgewerkt tot 1 december 1885* (Amsterdam 1885).

27. Stokman-Prins, ‘Belastingwetgeving’ 649.

voldaan, geen dagelijks terugkerende aandacht vroegen. Anders was het gesteld met de twee hoofdactiviteiten van de zieder, het zieden van zeep en het verzenden van zijn waren naar de klanten.

De zeepzieder van zachte zeep moest bij de ontvanger der accijnzen in zijn woonplaats een dag van tevoren schriftelijk aangifte doen van iedere ketel die hij wilde gaan zieden. Op het formulier moest hij vermelden hoe laat en onder welke van zijn ketels hij het vuur zou aanleggen, hoe laat de zeepvorming zou beginnen, hoeveel zeep het kooksel zou gaan opleveren, wanneer met het vulen der vaatjes begonnen zou worden en op welk tijdstip ten slotte de weging der gevulde vaatjes plaats zou vinden. De zieder kon tijdens de zieding de aangifte van de hoeveelheid zeep die hij verwachtte te maken nog naar boven toe bijstellen, een verlaging van de aangifte was niet toegestaan. Die verhoging moest hij volgens de wet van 1832 schriftelijk melden op het kantoor van de ontvanger. De wet van 1844 stond toe de verhoging aan te tekenen op de achterkant van de duplicaat aangifte dat bij de ketel bewaard werd. Leverde de charge meer op dan volgens de laatste aangifte, dan was de zieder natuurlijk evenredig meer accijns verschuldigd. Overtrofde de opbrengst de aangifte met meer dan vijf procent dan was dat een overtreding die 200 gulden boete kostte. Als de charge minder opleverde dan de aangifte, werd de accijnsverplichting evenredig verlaagd, echter nooit verder dan tot 97 procent van de aangifte, ook al was de opbrengst nog lager geweest. Een opbrengst van minder dan 95 procent van de aangifte was eveneens een overtreding waarop een boete van 200 gulden stond. Dobbelman maakte in 1854 in Nijmegen zesentwintig charges zeep, waarvan de aangifte bewaard is gebleven, bij zes daarvan werd hij met 200 gulden beboet vanwege deze bepaling.²⁸ De bij de aangifte vermelde tijdstippen mochten veranderd worden, maar steeds schriftelijk op het aangifteformulier ten kantore van de ontvanger en altijd 24 uur voor het aanleggen van het vuur zodat de toezichthoudende ambtenaren hun werk goed konden organiseren en op tijd in de fabriek aanwezig konden zijn om toezicht te houden.

Voor de zeepzieder van toiletzeep golden dezelfde bepalingen, plus nog enkele extra. Voor het gebruik van de kleinere ziedketels die daarvoor nodig waren, moest de hoofdadministratie in Den Haag vergunning geven, die ze ook wel weigerde, en die altijd extra administratieve rompslomp met zich bracht. De zieder mocht zijn aangifte van de te maken hoeveelheid zeep tijdens de zieding niet meer bijstellen. Als een ziedketel bij inspectie tien procent meer of minder bevatte dan volgens de aangifte moest de zieder over dat verschil de tienvoudige accijns betalen. Ook moest hij in een tweede, nadere aangifte, uiterlijk vier dagen na het begin der zieding de juiste hoeveelheid geproduceerde zeep opgeven. Deze bepalingen maakten het voor de zeepmakers moeilijker en in ieder geval kostbaarder om nieuwe recepten uit te proberen

28. Dobbelman, inv. nr. 575.

omdat een onverwacht hogere of lagere opbrengst door de wet als fraude gezien werd, waarop boete stond.

De zeepzieder was accijnsplichtig vanaf het moment van aangifte, maar hoefde de accijns niet direct te voldoen, de wet voorzag in een regeling van doorlopend krediet. De aanzuivering van die kredietrekening kon op twee manieren gebeuren als de zeep naar afnemers werd verzonden. Daarvoor bestonden weer gedetailleerde regelingen die er op gericht waren al het vervoer van zeep in het hele land te kunnen controleren op voldoening van de accijnsplicht voor een aangetroffen partij. In de eerste plaats kon de zeepfabrikant zelf de accijns betalen en de zeep afleveren op kwitantie van betaalde accijns. De zeepzieder moest van deze aflevering aangifte doen onder vermelding van zijn eigen gegevens, van de naam en de woonplaats van de klant, van de hoeveelheid en soort der zeep en het aantal en soorten der verpakkingen met de nummers of kenmerken ervan. Per kwitantie moest minstens 12,5 kilogram zeep afgeleverd worden, anders zou er te veel werk ontstaan voor de ambtenaren. De minister instrueerde zijn ambtenaren, 'ter bevordering eener behoorlijke controle' alle getallen, ook de datums, in schrijffletters en niet in cijfers te vermelden.²⁹ Ging de order naar een andere plaats dan moest de naam van de vervoerder en van diens voer- of vaarttuig eveneens vermeld worden. De ontvangers der accijnzen werd door de minister aanbevolen om in geen geval meer tijd voor het vervoer toe te staan dan naar gelang de afstand en het vervoermiddel volstrekt nodig was.³⁰ De wet van 1844 gaf ter verscherping van de controle bovendien aan de ontvanger de mogelijkheid het vervoer naar de eindbestemming in etappes te splitsen, en voor ieder traject een apart vervoerbiljet uit te schrijven. Overschrijding van de voor een etappe gestelde tijd betekende dat de vervoerbiljetten voor de rest van de reis ongeldig geworden waren.

De tweede mogelijkheid om de accijnsverplichting te voldoen was deze tezamen met de zeep over te dragen aan een klant, die eveneens een kredietrekening had bij de administratie van de accijnzen, bijvoorbeeld een groothandelaar. De koper moest daarvoor in tweevoud een aangifte doen van de gekochte partij bij de ontvanger in zijn woonplaats. Deze stuurde een kopie hiervan naar de ontvanger in de woonplaats van de fabrikant. Deze tweede ontvanger gaf dan aan de fabrikant de nodige vervoerbiljetten in duplo, en schreef de accijnsverplichting van de zieder af nadat hij van zijn collega ontvanger uit de woonplaats van de koper bericht gekregen had dat de partij daar aangekomen was. Deze vervoerbiljetten moesten dezelfde detailinformatie bevatten als de hierboven beschreven kwitanties van betaalde accijns. De documenten moesten in duplo gemaakt worden, omdat één exemplaar bij de partij zeep bleef en het andere bij de verkoper, die immers te allen tijde bij een inspectie

29. Resolutie van 10 juni 1862, nr. 55.

30. Resolutie van 31 oktober 1834, nr. 152B.

van zijn magazijn een sluitende administratie van zijn voorraad moest kunnen overleggen die klopte met de gegevens van de ontvanger der accijnzen. Het laden en lossen van de vervoermiddelen mocht alleen onder het toezicht van een ambtenaar gebeuren. Een partij waar één vervoerbiljet bij was mocht niet gesplitst worden als hij bijvoorbeeld niet in één kar of één schuit paste, tenzij op kosten van de verzender een ambtenaar met de partij meereisde.

Voor de fabrikanten die toiletzeppen maakten was een erg hinderlijke consequentie van deze regelgeving dat ze geen monsters van hun talrijke producten naar potentiële afnemers konden sturen. Het verzenden van kleine partijen met veel verschillende artikelen, dat bij speciale zepen meestal gewenst was en die bij het toenemende spoorwegverkeer juist hoe langer hoe meer gevraagd waren, werd er door bemoeilijkt en onmogelijk beneden de 12,5 kilo.

Partijen zeep die niet geschikt waren voor de verkoop, de wet spreekt beelddend van kwade of bedorven zeep, hadden nog wel hun grondstofwaarde en de zeepzieder wilde deze zeep graag opnieuw in bewerking nemen, 'weer insteken' zoals dit genoemd werd. Onder strikte voorwaarden was dit mogelijk. Om bedorven zeep weer in te steken moest de fabrikant vergunning vragen, in de jaren voor 1856 bij de hoofddirectie der accijnzen in Den Haag, daarna bij de regionale controleur. Ambtelijk toezicht was vereist bij het in het magazijn ontvangen van bedorven zeep en ook bij het weer insteken ervan. Hetzelfde gold voor de regelmatige afvallen in de fabriek, zoals de kantzeep, de resten die overbleven bij het snijden van toiletzeep. Dit alles vond plaats onder zorgvuldige administratieve vastlegging, en de provinciale inspecteurs moesten in januari aan de minister van elke zeepzieder opgeven hoeveel kantzeep en bedorven zeep hij in het afgelopen jaar had ingestoken. Zo speurde men naar systematische afwijkingen die op bedrog zouden kunnen wijzen.

De praktijk van de accijnsheffing op zeep

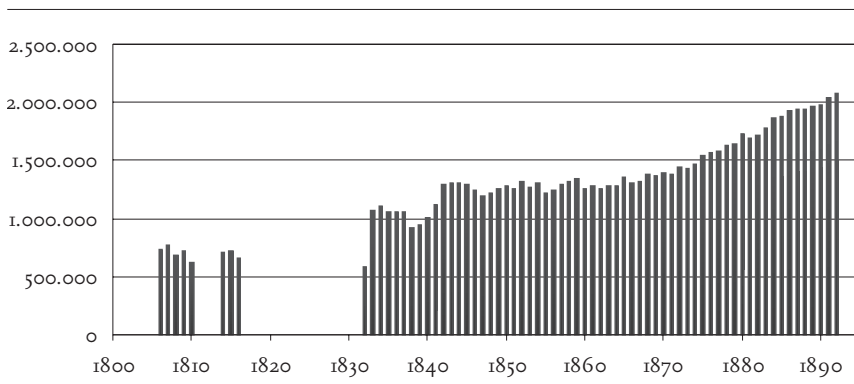
De opbrengst van de zeepaccijns is in grafiek 1 te zien.³¹ Deze opbrengst was in de jaren dertig duidelijk hoger dan tussen 1805 en 1815. In de periode 1840-1870 is zeer weinig toename te zien. Na 1870, toen de Nederlandse economie begon te groeien, trad een lichte groei in de opbrengst van de zeepaccijns op, er werd meer zeep gekocht.

Een uitgangspunt van de wet en van de praktijk van de uitvoering was klaarblijkelijk dat de belastingplichtige frauduleus zou zijn. Om de inning van de zeepaccijns in de praktijk nader te regelen vaardigde de Minister van Financiën tussen 1832 en 1893 ongeveer 200 resoluties uit. De zeepaccijns wetten van 1832 en 1844 telden samen 71 artikelen waarvan 32 een boetebepaling had-

31. De opbrengsten vóór 1820 zijn zonder Limburg.

den. De boetes waren hoog, zeker ten opzichte van de waarde van zachte zeep waarvan de prijs gedurende de negentiende eeuw sterk daalde terwijl het tarief van de accijns gelijk bleef. Tienvoudige accijns en verbeurdverklaring was een veel voorkomende strafbepaling in de wet, bijvoorbeeld voor vervoer of opslag van zeep die niet gedekt was door documenten. Die boete was in 1890 ongeveer het vijfvoudige van de waarde van de zeep waar het om ging.

GRAFIEK 1 *Opbrengst van de accijns op zeep (gulden per jaar)*

Bron: Gogel, *Memoriën*, 137, 138. *Handelingen (1891-1892) Bijlagen 127. Statistiek van het Koninkrijk der Nederlanden. Bescheiden betreffende de geldmiddelen.*

De ambtelijke surveillance in de zeepziederijen was intensief. Tal van handelingen moesten onder toezicht plaatsvinden, zoals het insteken van kantzeep – wat bij de makers van toiletzeep bij vrijwel iedere charge voorkwam –, het overpompen van de pas gezoden zeep naar de vormen of vaten, het wegen van de productie en het uitslaan uit het magazijn voor verzending naar de afnemers. Als een ziedsel 's avonds niet klaar was, werden de ketel en de vuurhaard eronder verzegeld. Pas als de accijnsambtenaar de volgende morgen de zegels verbroken had, mocht er verder gewerkt worden.³² Tijdens het zieden vond ook zonder aankondiging controle plaats, en als de ambtenaar fraude vermoedde door bijvoorbeeld een grotere ketelinhoud dan aangegeven, kon hij besluiten tot permanent toezicht van twee ambtenaren tot het einde van de zode.

Vaak vonden de betrokkenen de opgelegde boete onredelijk. De praktijk van de heffing voerde dan ook tot veel juridische conflicten, ook bij andere accijnzen. De Algemeene Wet van 1822 was een bron van veel procedures, maar ook de twee wetten op de zeepaccijns waren dat. In de zestig jaar tussen 1832 en 1893, bereikten elf procedures over de zeepaccijns de Hoge Raad, waarvan ik er twee ter toelichting bespreek.

32. Dobbelman, inv. nr. 1834; *Dobbelman Nieuws*, 1946, 25.

Op dinsdag 8 juli 1842 was in Zutphen een voerman die zes tonnen zachte zeep vervoerde 's morgens om half vijf aangehouden. De ambtenaren constateerden dat het vervoer niet door een geldig document was gedekt. Er was wel een document, maar de tijd op het biljet vermeld voor vervoer tot buiten de poort van Zutphen was verstreken zodat het biljet volgens de verbalisanten zijn geldigheid verloren had. Het ging niet om een clandestiene partij, men was alleen afgeweken van het transportschema dat de ontvanger op het biljet had vermeld. De Zutphense rechtbank veroordeelde de voerman en legde hem een boete van *f* 388,50 op (de waarde van zijn vracht was *f* 111,50) plus de kosten van het geding. Het hof en ook de Hoge Raad hadden een andere mening en spraken hem vrij, de ontvanger had niet het recht de etappes van het traject dwingend aan tijdstippen te binden.³³ Ruim een jaar later gaf de wet van 1844 de ontvanger deze bevoegdheid wel. Het voorbeeld laat zien dat de Administratie van de accijnzen scherp aan de wind zeilde. In de strijd tegen belastingontduiking beperkte men de vrijheden van zeeproductie en -transport met methoden die de administratie wenselijk achtte en redelijk vond, en waartegen de Zutphense rechtbank trouwens geen bezwaar had, maar die op dat moment nog onwettig waren. De ontvanger kende waarschijnlijk de voorstellen voor de verscherpte wet van 1844 en had ze maar vast toegepast.

Het tweede voorbeeld betreft de veroordeling tot 200 gulden boete van de zieder J.E. Everts uit Zaltbommel, omdat op 4 november 1850 de hoeveelheid door hem gemaakte zeep zijn aangifte met meer dan vijf procent overtrof. Everts verweer was dat hij die meerdere productie wel degelijk op de achterkant van de duplo van de aangifte had vermeld. De administratie van de accijnzen stelde echter dat Everts volgens die aantekening hars had toegevoegd, terwijl de wet van 1844 alleen olie of vet als grondstof noemde. Hars uit Amerikaanse naaldbomen werd vanaf het midden van de negentiende eeuw in Europa geïmporteerd. Het reageert met loog tot een sterk schuimende zeep, en het was goedkoper dan oliën of vetten, kortom een uitstekende grondstof, naast olie of vet, voor zeep.³⁴ De Hoge Raad oordeelde dat de wet van 1832 niet bepaalde wat zeep was noch voorschreef welke grondstoffen mochten worden gebruikt, zodat de zeepzieders onbeperkte vrijheid was gelaten alle stoffen te bezigen die zij goedgevonden. Het noemen van olie en vetten in de wet van 1844 was opnoemend en niet beperkend. Het arrest van de Hoge Raad vernietigde het arrest van het hof en het vonnis van de rechtbank, en daarmee ook de poging van de administratie de 'bij de wet erkende vrijheid (van grondstofkeuze с м к) node-loos te hebben willen ontnemen of beperken'.³⁵

33. Arrest Hoge Raad van 20 juni 1843.

34. In 1857 kostte hars *f* 9,- en lijnolie *f* 35,- tot *f* 54,- per 100 kg. 'De Ankers', inv. nrs. 127 en 259.

35. Arrest Hoge Raad van 2 december 1851.

De administratie van de accijnzen wilde blijkbaar vernieuwingen in de nijverheid actief tegenhouden, en bleek daarbij zelfs onrechtmatige methoden toe te passen omdat ze vreesde dat al die nieuwigheden het werk van haar ambtenaren minder eenvoudig en overzichtelijk zou maken. Zij optimaliseerde het werk van haar ambtenaren ten koste van de mogelijkheden van de fabrikanten, maar zij zag dat zelf anders en vond dat ‘de wet alle mogelijke ruimte voor de bewerking [had] gelaten’.³⁶

De ontduiking van de zeepaccijns

De accijnsopbrengst werd vanzelfsprekend gedrukt door ontduikingen. De smokkel over de landgrenzen, het invoeren van zeep zonder aangifte te doen, zal gering zijn geweest. De accijns op suiker was per kilo tweemaal en die op buitenlands gedestilleerd drieënhalve maal zo hoog als die op zeep. Weinig smokkelaars zullen dus de moeite genomen hebben zeep over de grens te sjouwen. Een andere vorm van ontduiking was de frauduleuze, dus de niet bij de administratie aangegeven, productie in een geregistreerde zeepziederij, waar een bord met het woord ‘zeepziederij’ boven iedere in- en uitgang moest hangen. Gezien het scherpe toezicht op de geregistreerde ziederijen en de enorm hoge boetes die stonden op het niet aangeven van een zieding zijn deze praktijken waarschijnlijk gering van omvang gebleven. De boete voor een clandestiene zieding hing af van de grootte van de gebruikte zeepketel, voor een kleine ketel van 4.000 liter was dat al ongeveer 2.500 gulden. De derde vorm van ontduiking tenslotte was de ‘heimelijke fabriekadje’: ‘Elk en een iegelijk [...] die zonder [...] aangifte te hebben gedaan zich bezig houdt met het bereiden van zeep zal gestraft worden met een boete van vierhonderd gulden en verbeurdverklaring van [...]’ etc.³⁷ De wetgever van 1832 had, net zoals de wetgever van 1805, een zeepziederij in gedachte – iets anders was er toen niet – waar mannen twintig, dertig uren stonden te roeren in een kokende ketel boven een groot turfvuur voordat de uit raap- en lijnolie gestookte zeep ‘gaar’ was en in de vaatjes kon worden gegoten. Moeilijk om heimelijk te doen: de aanvoer van de turf, de schoorsteen die meer dan een etmaal rookte....

Echter, de ‘heimelijk fabriekadje’ werd na 1850 een stuk gemakkelijker, de overtreding zou daarom grootschalig en volkomen oncontroleerbaar gaan plaatsvinden. Halverwege de negentiende eeuw kwamen namelijk nieuwe grondstoffen op de markt die zich bij veel lagere temperatuur en veel sneller lieten omzetten tot zeep, bijvoorbeeld kokosolie die al bij 25°C reageerde tot

36. *Jaarboekje voor de ambtenaren der directe belastingen, in- en uitgaande rechte en accijnzen*, 1853, 9.

37. Wet van 4 mei 1832, Stbl. nr. 13, art. 38.

Interieur van een zeepziederij. De 'gaar' gestookte zachte zeep wordt afgetapt in kleine vaatjes door de man links achter. Links achter de doorgang het magazijn met gevulde vaatjes zachte zeep. De man rechts is bezig met het maken van loog, waar ook de vier grote vaten aan de linkerzijde voor dienen. De voorbeeldige orde en netheid in deze afbeelding zal geen enkele relatie met de werkelijkheid in een zeepziederij gehad hebben. Bron: P.J. Kasteleijn, *Volledige beschrijving van alle konsten, ambachten, handwerken, fabrieken, trafieken, derzelve werktuigen, gereedschappen enz., Zevende stuk. De Zeepsieder plaat iv (Dordrecht 1791).*

een goede zeep met het toen eveneens nieuwe product natronloog. Nog eenvoudiger kon men zeep maken door oliezuur en een oplossing van potas bij elkaar te gieten, even goed roeren en klaar was het. Oliezuur was een bijproduct van de stearinekaarsenfabricage. Het kwam na 1860 in grote hoeveelheden beschikbaar.³⁸ Een mooi voorbeeld hiervan is ons overgeleverd. In het huis van de kostschoolhouder J.H. in Oudenbosch waren twee gemetselde bakken aangetroffen, waarvan één met zachte zeep gevuld was, waarvan J.H. bekende die zelf gemaakt te hebben – voor de was – verder de grondstoffen waaruit de zeep was gemaakt, potasoplossing, potas en oliezuur en als enig gereedschap een houten spaan. De kostschoolhouder kreeg vierhonderd gulden boete.

Er kwam natuurlijk juridische strijd of iedere vorm van zeep maken wel viel onder de 'heimelijke fabricage' van de wet. De Hoge Raad liet daar in 1858 geen twijfel over bestaan. Hij stelde drie zaken vast. De accijnswet beperkte het begrip zeep niet, dus de accijns drukte op alles wat 'in het gewone spraakge-

38. M.W. van der Aa, 'Zeep-bereiding langs den kouden weg', in: *De Volksvlijt* (1855) 491, 492; *TBN* 6 (1842) 749; *TBN* 20 (1857) 175-178; *TBN* 31 (1868) 409; Berkers, Homburg, 'Stearinekaarsen', in: *TiN* IV 241-259.

bruik met zeep werd aangeduid', uit welke grondstoffen of op welke methode ook gemaakt. Verder, het 'elk en een iegelijk' in de wet betekende niet *alle zeepzieders*, maar letterlijk *iedereen* in het koninkrijk die zich met deze activiteiten bezig hield. En ten derde, de accijns drukte op het *verbruik* van zeep, iedereen die zeep maakte voor eigen gebruik zonder daarvan aangifte te doen ontdukte de verbruiksbelasting en was strafbaar.³⁹ Kostschoolhouder J.H. in Oudembosch was strafbaar, de boete was terecht opgelegd.

Deze vorm van accijnsontduiking kwam na 1850 in toenemende mate voor, grootschalig zowel als kleinschalig. Positieve bewijzen van deze clandestiene praktijken leveren de crediteuren- en inventarisboeken van vijf willekeurig gekozen fabrieken van wollenstoffen of -garens in Tilburg.⁴⁰ Alle vijf, geen uitgezonderd, kochten oliezuur en hadden dat in voorraad. Echt stiekem ging dat niet. De Waalwijker boot voerde de achthonderd kilo zware vaten aan van de Nederlandsche Palmitinefabriek in Amsterdam of van de Stearine Kaarsenfabriek in Gouda. De karren die deze grote vaten van Waalwijk naar de vele Tilburgse wolfabrieken brachten moeten heel zichtbaar zijn geweest, maar het bezit van oliezuur was nu eenmaal niet strafbaar. De vroegste gevonden melding was een levering van oliezuur uit 1854. De nv Pieter van Dooren gebruikte niet alleen oliezuur maar ook raap-, lijn- en olijfolie, kokosvet, talk en hars, diverse kwaliteiten potas, soda en loog. Er moet daar een kleine maar complete zeepziederij in werking zijn geweest. Janssens de Horion maakte in 1871 clandestien 15 ton zeep, evenveel als Mutsaerts in 1887. Volgens de administratie van de accijnzen was er in Tilburg geen zeepproductie.⁴¹

De wet van 1832 verleende gedeeltelijke vrijdom van accijns aan industriële zeepgebruikers zoals de textielindustrie.⁴² Er waren twee tarieven, vijftig procent vrijdom voor bijvoorbeeld fabrieken van wollen en katoenen stoffen en negentig procent voor de blekerijen van nieuw geproduceerde wol en linnen. Deze vrijdom moest men natuurlijk aanvragen, waardoor er registratie van is. In grafiek 2 is het verloop van de omvang van de accijnsvrije zeepconsumptie gegeven. Verrassenderwijs zien we dat de hoeveelheid zachte zeep waarvoor accijnsvrijdom werd gevraagd over een lange reeks van jaren voortdurend daalde tot één kwart van de hoeveelheid in 1845. Deze grafiek levert een mooi bewijs voor wat meestal onzichtbaar blijft, het clandestiene handelen. Over de

39. Arresten Hoge Raad van 24 maart 1858 en van 5 oktober 1858.

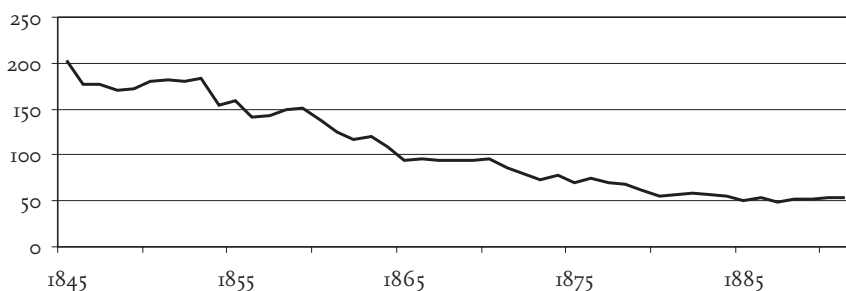
40. Gemeentearchief Tilburg, J.A.A. de Beer, archief 619, inv. nr. 12; W. Brands & Zn Wollenstoffenfabriek, archief 133, inv. nr. 1, 3; nv Wolspinnerij Pieter van Dooren te Tilburg, archief 131, inv. nr. 769, 770, 771; nv Janssens de Horion's Wollenstoffenfabrieken, archief 135, inv. nr. 27 1, 31; nv A. & N. Mutsaerts' Wollenstoffenfabriek, archief 134, inv. nr. doos 5 nr. 4 en 5, doos 107 nr. 1, doos 108 nr. 1.

41. *Statistiek van het Koninkrijk der Nederlanden. Bescheiden betreffende de geldmiddelen. 1861-1904* (verder *Bescheiden*) IV 415-417.

42. Wet van 4 mei 1832 Stbl. nr. 13, art. 42.

in de grafiek weergegeven periode van bijna vijftig jaar zal het zeepverbruik in de Nederlandse textielnijverheid ongetwijfeld zijn gestegen. De textielproductie nam niet alleen toe maar vond steeds meer plaats in grote en moderne fabrieken, waar kwalitatief steeds meer hoogwaardige producten werden gemaakt omdat die een betere opbrengst hadden.⁴³ Het lijkt uiterst onwaarschijnlijk dat die ontwikkeling gepaard ging met het gebruik van minder hulpstoffen als zeep die bijvoorbeeld nodig was voor het ontvetten van de wol. De textiel-fabrikanten maakten in toenemende mate zelf hun zeep.

GRAFIEK 2 Verbruik van zachte zeep onder genot van vrijdom van accijns (ton per jaar)

Bron: *Statistiek van het Koninkrijk der Nederlanden. Bescheiden betreffende de geldmiddelen*, I 220; II 365; III 318; IV 420; V 1e ged. 86. *Handelingen (1891-1892) Bijlagen* 127.5.

De wasserijen, een tak van nijverheid zonder recht op vrijdom van zeepaccijns, kenden ook de mogelijkheden. En zo niet, dan hoorden ze het wel van de handelsreizigers in oliezuur die bij hen langs kwamen en die hun product 'wascholie' noemden.⁴⁴ De ontduiking van zeepaccijns in de wasserijen gebeurde al in 1873 op grote schaal.⁴⁵ In de strijd tegen deze praktijken boekte de administratie soms een succesje. In 1890 veroordeelde de rechtbank in Amsterdam een wasserij wegens 'heimelijke fabricage' van zeep.⁴⁶

Het thuis zelf zeep maken voor eigen gebruik, ten slotte, onttrok zich geheel aan de speurende blik van de ambtenaren, het kon in iedere keuken gebeuren. Het was voor iedere huisvrouw eenvoudig om uit vet of olie een eenvoudige maar goed werkende zeep te maken. Thuis zeep maken was in Duitsland tot het einde van de negentiende eeuw wijd verbreid, bijvoorbeeld op basis van slachtafval. Met het ruimschoots beschikbaar komen van de vlot reage-

43. Van Zanden en Van Riel, *Nederland* 292-296.

44. *De Nederlandsche Industriël*, 8 okt. 1871.

45. *Handelingen (1873-1874) Bijlagen* A 118 35, 36.

46. *Vonnis van rechtbank te Amsterdam* 4-4-1890.

rende grondstoffen oliezuur en zuivere potas werd het steeds makkelijker en daarom aantrekkelijker zelf zeep te maken. In 1871 schreef de pers dat er in sommige steden zoals Rotterdam, Schiedam en Den Haag winkels waren die loog en oliezuur in de juiste afgepaste hoeveelheden verkochten, en waarmee men heel eenvoudig een bruikbare zachte zeep kon maken. Men hoefde alleen de twee vloeistoffen bij elkaar te gieten, ze goed te mengen en na enige tijd wachten had men een bak zachte zeep. Drie jaar later, in 1874, schreef minister A. Van Delden aan de Kamer dat er 'bijna overal' winkels waren, waar men deze zeepgrondstoffen in de juiste afgepaste hoeveelheden kon kopen.⁴⁷ Er zat kennelijk groei in deze handel. De accijns bedroeg de hele negentiende eeuw tien cent per kilo, maar omdat de prijs van vooral zachte zeep belangrijk daalde vormde de accijns een steeds groter deel van de huiselijke uitgaven voor zeep. Rond 1890 bestond de winkelprijs van zachte zeep voor 37 procent uit accijns.⁴⁸ Het moet vele huisvrouwen aangelokt hebben dat bedrag uit te sparen door zelf zeep te maken, als dat zo eenvoudig kon. De grote huishoudens, ziekenhuizen, hotels, tehuizen voor wezen en weduwen, zullen niet minder kostenbewust zijn geweest dan de kleine, en ook vaak hun eigen zeep gemaakt hebben, net als J.H. in Oudenbosch.

Deze grootschalige ontduiking was een algemeen bekend feit. Ministers die voor de handhaving van de accijnsheffing verantwoordelijk waren, gaven in de Kamer volmondig toe dat fabrieken, wasserijen en gewone particuliere huishoudens op grote schaal de accijns ontdoken en dat de administratie onmachtig was die te beletten, omdat het maken van zulke zeep noch bijzondere apparaten noch veel tijd vereiste.⁴⁹

Hoe groot was de omvang van al deze vormen van accijnsontduiking samen? De zeepconsumptie per hoofd van de bevolking, berekend uit accijns-opbrengst, laat van 1830 tot 1893 geen groei zien (grafiek 3). Met de toename van de reële lonen vanaf de jaren zestig, en de krachtige stijging van de vraag naar voedings- en genotmiddelen, kleding en schoeisel is dat onaannemelijk.⁵⁰ Veel waarschijnlijker is het dat de toenemende ontduiking van de accijns de groei in de zeepconsumptie maskeerde. Zo interpreteerden ook tijdgenoten deze gegevens.⁵¹ Interpolatie in grafiek 3 tussen 1860 en 1920 voert tot de con-

47. *De Nederlandsche Industriël*, 6 aug. 1871; *Handelingen (1873-1874)* Bijlagen 121.3.

48. N.W. Posthumus, *Nederlandsche Prijsgeschiedenis* (Leiden 1964) 11 307, 308; *Handelingen 1891-1892* bijlagen 127.9.

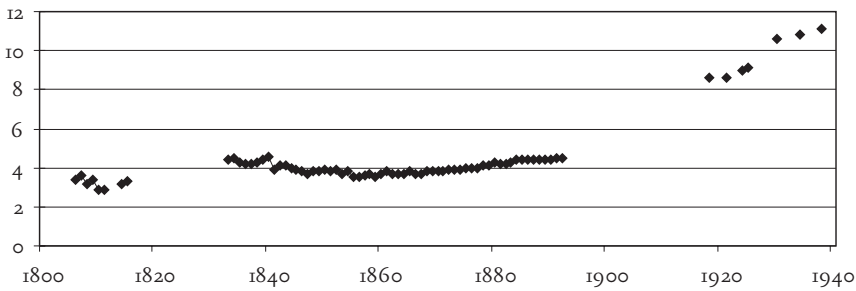
49. *Handelingen 1862-1863* bijlagen 1341 e.v., 1370; 1873-1874 bijlagen 118.35; 121.3; 1877-1878, bijlagen 18.3, 2.

50. J.P. Smits, 'Economische ontwikkeling, 1800-1995', in: R. van der Bie en P. Dehing (eds.) *Nationaal goed, feiten en cijfers over onze samenleving (ca.) 1800-1999* (Amsterdam 1999) 19.

51. Vereeniging van en voor Nederlandsche Industrieën, in hun rekest aan de koning 7 oktober 1871. F.N. Sickenga, *Geschiedenis der Nederlandsche Belastingen sedert het jaar 1810*, 11 (Utrecht 1883) 47.

clusie dat de zeepconsumptie in 1890 waarschijnlijk ongeveer twee kilo's per hoofd hoger zal zijn geweest dan de volgens de accijnsopbrengst berekende waarde. De daarmee overeenkomende clandestiene zeepbereiding beliep dan tienduizend ton per jaar, ongeveer de helft van de geregistreerde, en de derving aan accijnsopbrengst ongeveer één miljoen gulden. Bedacht moet worden dat de Nederlandse consument, zowel de industriële als de particuliere, gewend was zachte zeep te gebruiken, een technologisch zeer eenvoudig product. In een door harde zeep gedomineerde markt had deze ontduiking niet zo omvangrijk kunnen worden.

GRAFIEK 3 Zeepconsumptie in kg per hoofd van de bevolking per jaar

Bron: als grafiek 2. E.W. Hofstee, *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden* (Haarlem 1981) 124, 125. VNCI, 'De historische ontwikkeling van de chemische industrie in Nederland', in: *Chemisch Weekblad* 49 (1953), 606. *Oliën en vetten. Technisch en economisch weekblad voor Nederland en Koloniën betreffende olie, vet, zeep, verfvaren en aanverwante producten* 1919, 250, 251.

De invloed van de accijns op de zeepnijverheid

De accijnswet van 1832 ging uit van heffing aan de bron, bij de zeepzieder. Dit principe maakte het nodig dat alle zeeptransporten in het land administratief controleerbaar moesten zijn op betaalde accijns, wat het vervoer van zeep over grotere afstanden administratief omslachtig maakte. Dit bood kleine regionale bedrijfjes bescherming tegen de meer agressieve marketing van zeepzieders die wilden groeien. Zo kreeg C.J.E. Redelé, een zeepzieder in Eindhoven, in 1848 een vaatje zachte zeep teruggestuurd van een klant uit de omgeving van Dordrecht, die niet tevreden was over de geleverde kwaliteit. Deze klant had echter geen goed geleidebiljet bij de retourzending gevoegd. Controlerende ambtenaren namen de zeep in beslag, die zeker verbeurd verklaard zou worden, en zij beboetten de schipper, die deze boete beslist op de afzender zou gaan verhalen. Redelé kon zijn ontevreden klant niet anders

adviseren dan in een rekest aan de minister van financiën om clementie te verzoeken.⁵²

Dit voorbeeld maakt duidelijk hoe moeilijk het was nieuwe klanten te werven voor een product dat bovendien uniform verpakt moest worden volgens de voorschriften van de accijnswet en dat door alle formaliteiten zo moeilijk te transporteren was. Deze regionaliserende invloed van de wet op de afzet van de fabrieken van zachte zeep is ook duidelijk zichtbaar in de debiteurenboeken van zeepziederij 'De Ankers' van J.J. de Lange en Zoon in Alkmaar. In 1892 had De Lange in totaal drie à vierhonderd klanten, bijna alle in Noord Holland. Wat verder weg, ten zuiden van de lijn Amsterdam-Haarlem, had hij slechts twaalf afnemers in Weesp, Amersfoort, Rotterdam, Leiden, Muiden, Bodegraven en Oude Wetering. Twee jaar later, in 1894, toen de zeep zonder formaliteiten vervoerd kon worden, had hij alleen al twaalf kopers gevonden in Kampen, en daarnaast nog eens dertien in Leiden, Den Haag, Rotterdam, Zwartsluis, Tiel, Loosdrecht, Vlissingen, Haarlemmermeer, Gouda, Hardenberg en Leeuwarden.⁵³ De Lange was na 1893 op pad gegaan, hij kon nu zijn zeep zonder formaliteiten daar krijgen waar hij relaties had. De bepalingen van de accijnswet hielpen duidelijk om de kleinschaligheid van de zeepproductie in stand te houden. In de hele negentiende eeuw steeg de zeepproductie met ongeveer één procent per jaar en nam het aantal bedrijven ook licht toe. De periode tussen 1893 en 1920 gaf een sterkere groei van de afzet te zien met bijna vijf procent per jaar. Toch daalde – voor het eerst sinds 1810 – het aantal producenten sterk, met een derde. De zwakkere zeepziederijen misten een bepaalde bescherming, het was makkelijker geworden in hun markt binnen te dringen.

Tien jaar na de afschaffing van de accijns hadden de zeepfabrikanten de aan ontduiking verloren markt nog steeds niet volledig heroverd.⁵⁴ Na 1893 steeg de verkoop van zeep krachtig: 'De fabricage van zeep klom met 45 %. Deze laatste toeneming zal wel voor een groot deel het gevolg zijn van het toegenomen gebruik van zeep, tengevolge van de afschaffing van den accijns in 1893'.⁵⁵

De accijnswet belemmerde de fabrikanten verbeteringen in hun product en proces aan te brengen.⁵⁶ Het beproeven van nieuwe grondstoffen en het ontwikkelen van nieuwe producten was lastiger en in ieder geval duurder omdat de wet een mislukt experiment als fraude zag waar een boete op stond. De wet bemoeilijkte de marketing van toiletzeppen omdat het verzenden van monsters

52. Regionaal Historisch Centrum Eindhoven, archief Zeepfabriek C.J.E. Redelé, Eindhoven, 1847-1898. inv. nr. 3, brief d.d. 25-3-1848.

53. 53 'De Ankers', inv. nrs. 80, 81, 82, 85.

54. Gemeentearchief Tilburg, nv Wolspinnerij Pieter van Dooren te Tilburg, Archief 131, inv. nr. 772. In 1906 kocht van Dooren nog oliezuur, raapolie en soda.

55. *Volkstelling 1899*, 262, 263.

56. Door de minister resp. Kamer aangevoerd argument voor afschaffing. *Handelingen 1871-1872*, bijlagen 1174 resp. *Handelingen 1873-1874*, bijlagen 121.7.

verboden was. De Nederlandse zeepnijverheid raakte daardoor achter bij de buitenlandse.⁵⁷ Export van toiletzeep kon nauwelijks plaats vinden vanwege de bepaling dat alleen teruggave van accijns plaats vond voor partijen groter dan vijfhonderd kilogram, die bij dit artikel vrijwel nooit voorkwamen. Pas in 1890 verlaagde de minister deze grens tot partijen van vijftig kilo.⁵⁸ De Nederlandse export was dan ook gering, hij bedroeg aan het eind van de negentiende eeuw enkele honderden tonnen toiletzeep per jaar.

De opluchting van de zeepproducenten over de afschaffing van de accijns was groot. Eindelijk waren ze verlost van allerlei belemmerende bepalingen en formaliteiten en van een enorme administratieve rompslomp, liepen er geen inspecterende ambtenaren op ieder uur van de dag door hun werkplaatsen, konden ze hun fabriek inrichten en wijzigen naar eigen goeddunken en konden ze zeep afsturen in verpakkingen en hoeveelheden die hen schikten. Nu pas waren ze baas in eigen huis. De markt zou gaan groeien want het thuis zelf zeep maken zou niet langer lonen, nu de prijs zo veel lager was. Bij Dobbelman vonden ze bij het jubileum in 1904 de afschaffing van de accijns een der meest belangrijke gebeurtenissen van de voorbije vijftig jaar, 'Met de zomer van 1893 werd een tijdvak van grotere groei der zaken geopend en al spoedig bleek de fabriek te klein'.⁵⁹ Na de beëindiging van de beperkingen die de accijns wetten stelden konden de bedrijven van harde zepen zich gaan ontwikkelen en ook tot export komen, die rond 1920 een niveau van 10.000 ton per jaar bereikte.⁶⁰ Omstreeks 1915 waren de meeste zeepfabrieken naar verhouding nog klein en technisch niet helemaal bij de tijd – net als bij meel en bier had de oude praktijk een lang leven – maar ook waren er dat jaar al tien grote modern ingerichte fabrieken.⁶¹ Dat zou onder de accijns wet niet mogelijk zijn geweest.

Accijns op zeep, suiker, meel en bier: verschillen en overeenkomsten

De producten meel, suiker bier en zeep hadden een verschillende 'sociale status' in de negentiende eeuw. Meel was duidelijk een eerste levensbehoefte, terwijl suiker de hele eeuw als een luxe product werd gezien. Bier en zeep bewogen zich daartussen. Bier was aan het begin van de eeuw bijna een eerste levensbehoefte met het slechte en stinkende drinkwater in veel steden en streken. Halverwege de eeuw kreeg bier een zekere bescherming omdat velen er

57. *Handelingen 1873-1874*, bijlagen 121.3.

58. resolutie 19-11-1890.

59. Dobbelman, inv. nr. 585.

60. *Oliën en vetten. Technisch en economisch weekblad voor Nederland en Koloniën betreffende olie, vet, zeep, verfwaren en aanverwante producten* 1917, 250.

61. Norton, *chemische Industrie* 60.

een mogelijk hulpmiddel in zagen om de enorme jeneverconsumptie terug te dringen. Maar door de ruime beschikbaarheid van goed drinkwater in het laatste kwart van de eeuw werd bier een luxe product. Zeep legde de omgekeerde weg af. Het begon vrijwel als een luxe product, maar gaande de eeuw werd het meer en meer als een primair noodzakelijk artikel gezien waarop toch eigenlijk geen accijns mocht rusten. Deze sociale status is in belangrijke mate bepalend geweest voor de beslissingen omtrent de wetten. De accijns op gemaal werd zonder equivalent afgeschaft uit sociale overwegingen. De wet hield wel technologische vernieuwing in de meelfabricage tegen, en pas door de opheffing werden die mogelijk en ook ingevoerd, maar de technologie was geen belangrijke overweging bij de afschaffing. De wetten op de accijnzen op bier en suiker bleven de hele eeuw bestaan, ze werden alleen aangepast aan de ontwikkelingen van de productietechniek. Bij de late afschaffing van de zeepaccijns werd als argument aangevoerd dat de wet technologisch achterhaald was en dat het wenselijk was het product zeep, voor de gezondheid zo belangrijk, niet te belasten.

De accijnsheffing op zeep, een product van de chemische nijverheid, liep uit op een fiasco. De ontwikkelingen in de bedrijfstak maakten enerzijds dat de zeepfabrikanten door de beperkingen hen opgelegd de buitenlandse concurrentie niet konden volgen, en anderzijds dat het zelf maken van een eenvoudige zeep zo gemakkelijk werd dat de accijnsheffing massaal werd ontdoken.

De accijnswetten waren niet alleen een hindernis voor technologische vernieuwing, ze werden soms ook – zoals de suikeraccijns wet in de jaren vijftig – bewust gebruikt als een effectief wapen tegen technologische vernieuwing, zoals de invoering van de bietsuikerproductie in Nederland.⁶²

De bepalingen van de accijnswetten voor de bier-, meel- en zeepaccijns vertoonden in de details van de voorschriften en hinderlijkheid voor de ondernemer een sterke overeenkomst, die in de suikerwet ontbrak. Dat kwam omdat in de rietsuikerperiode de controle gelegd kon worden bij de invoer, waarna het handelen van de raffinadeurs relatief vrij gelaten kon worden. In de latere biet-suikerperiode, na 1860, nam de overheid genoegen met het meten van een de suikerproductie bepalende processtroom, op een wijze die de voortgang van de productie niet hinderde en op een wijze die de fabrikant een kleine accijns-winst liet. Wie appelen vaart, die appelen eet, had de administratie van de accijnzen leren inzien.

Molenaars, bierbrouwers en zeepzieders werden op vergelijkbare wijze gekweld door spiedende ambtenaren en administratieve verplichtingen. Voor de zeepzieders wogen de inhoudelijk beperkingen echter zwaarder dan het gedoe van de controleurs omdat zij meer kennis hadden van wat in het buitenland in hun vak mogelijk was. Anders dan de molenaars of kleine brouwers, die

62. Kooi, *suikeraccijns*, noot 47, 48.

vaak niet konden lezen of schrijven, waren de zeepzieders ontwikkeld. Zij stuurden hun zonen naar buitenlandse ziederijen, correspondeerden met elkaar over *know how*, bezochten buitenlandse apparatenbouwers, waren lid van Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering van Nijverheid, lazen scheikundige handboeken en schreven zelf artikelen over de zeepbereiding. Desalniettemin zou het ook bij zeep – net als bij bier en meel – tientallen jaren duren voor de doorbraak van nieuwe technologie voltooid was.

Over de auteur

C.M. Kooi (1933) studeerde fysische scheikunde (Vrije Universiteit 1960). Na een voltooide industriële loopbaan (Akzo Nobel en voorgangers) houdt hij zich bezig met historisch onderzoek.

E-mail: corkooi@planet.nl